

تحقیق، تحقیق و طریقہ کار تے مقالہ نگاری

کورس ٹائٹل:

تحقیق V

عنوان:

2019-2021

ایم ایس سیشن:

PUNJ-601

کورس کوڈ:

03

کریڈٹ آورز:

II

سمیسٹر:

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

کھوج دیاں قسماں (Types of Research)

تحقیق اک جامع عمل اے جیہڑ اپنی ہیئت دے اعتبار نال وکھو وکھ پہلوواں دا حامل اے کھوج تے پرکھدی حس اول روز توں جیوندی جاگدی اے۔ جدوں انسان نوں تخلیق کیتا گیا تے اوہدے اندر کیوں، کوئی، تے کس طرح دے سوال جے۔ حضرت آدم تے حضرت حوا نوں تجسس سی کہ آخر ایس پودے وچ کیہ خاص گل اے جیہڑ ایہدا پھل کھان توں روکیا گیا۔ دنیا وچ آون توں بعد کھوج بارے اڈواڈ تصور جمدے تے ٹھدے رہے۔ ہر انسان اپنی تھان کھوج کردار ہیا پر اپنے مزاج دے مطابق۔ کھوج اک اجیہا سنگھنا درخت بن گئی جیہدی ہر شاخ اپنی اپنی تھان انسان تے انسانیت نوں ڈھیر نفع اپڑان وچ رجھی ہوئی سی۔ ایہدیاں اڈواڈ شاخاں پاروں جدت دیاں کئی منزلاں ول سفر ٹریا۔ کھوج نوں کھوج دے ودواناں تے شروع وچ دو حصیاں وچ ونڈیا۔

1- بنیادی کھوج (Basic Research)

2- اطلاقی کھوج (Applied Research)

بنیادی کھوج: (Basic Research)

بنیادی کھوج عام نوعیت دے موضوع بارے معلومات اخذ کرن نال تعلق رکھدی اے۔ ایس کھوج راہیں کھوج دے اصول تے قاعدے وی متھے جانے نیں۔ بنیادی کھوج وچ کھوج کار نتیجے ول غور نہیں کردا سگوں اوہدا مقصد عنوان تے غور کرنا ہوند اے۔ بنیادی کھوج نہ صرف علم تے جانکاری ودھاؤندی اے سگوں اڈواڈ مفروضیاں تے نظریاں نوں وی پرکھدی اے۔ کھوج کار دا نظریہ یا مفروضہ غلط ہووے یا درست ہر دو صورتاں وچ اوہ علم دے ودھاؤ کارن ہوند اے۔ عیش درانی لکھدے نیں:

”اس میں عموماً محرکات کو جاننا اور صداقت کو پرکھنا شامل ہے۔“

بنیادی کھوج دے اصول اڈواڈ پہلوواں تے مبنی ہوندے نیں۔ جنہاں وچ ہر موضوع زیر بحث آسکد اے جنہاں وچ علاقائی تے بین الاقوامی ہر دو طرحاں دے موضوع تے عنوان شامل ہوندے نیں۔ ایس کھوج وچ کھوج کار دماغور تے مرکز ”موضوع“ ہوند اے۔ تاں جے موضوع نکھڑ کے سامنے آسکے نال ای اوہدی اہمیت وی واضح ہو سکے۔ ایس کھوج نوں خالص کھوج داناں وی دتا جاندا اے۔ عبد الحمید ایس بارے لکھدے نیں:

”خالص تحقیق کا مقصد معلومات کا دائرہ وسیع کرنا ہے۔“

ایس کھوج راہیں مفروضیاں تے نظریاں دے درست یا غلط ہوون دا گوڑا لاون دے نال نال علم تے جا نکاری وی ودھدی اے۔ سوچن، پرکھن یاں کھوج لاون دی صلاحیت وچ ڈھیر وادھا ہوندا تے کھوج دا پڑ موکلا ہوندا اے:

”The goal is basic research is satisfaction of human curiosity and development of theory“.

ایہہ کھوج تے محقق تے مفکر ہر دو دیاں نظریاں بارے جا نکاری فراہم کر کے عنوان یاں موزوں نوں مکمل کھوجن دانہ صرف آہر کردی اے سگوں نکلن والے حتمی نتیجیاں نوں وی لاگو کرن وچ مددگار ثابت ہوندی ای۔ ایہہ اڈھلا مقصد علم وچ وادھا علم دی ترویج تے اشاعت اے۔ ایس طرحاں اک لحاظ نال ایہہ کھوج محقق وچ اعتماد پیدا کردی اے کیوں جے کھوج دوران کھوج کار نوں نظریاں دے مثبت یاں منفی نتیجیاں بارے فکر نہیں ہوندی کیوں جے اوہد مفروضہ نظریہ غلط ہوون دی صورت وچ وی اوہ علم وچ وادھا کردا اے۔ ڈاکٹر احسان اللہ خان خالص کھوج بارے لکھدے نیں:

”خالص تحقیق میں مظہرات کے بنیادی اصولوں کی فراہمی مقصد ہوتا ہے اور تحقیقی نتائج کو فوری طور پر کسی تعلیمی مسئلہ کے حل کا ذریعہ نہیں بننا ہوتا۔ خالص

تحقیق کے نتائج کو علوم کی جانچ پڑتال، نئے حقائق کی فراہمی اور مختلف عوامل کے نظریات کے بارے میں تصوراتی ڈھانچے ترتیب دینا ہوتا ہے۔“

بنیادی کھوج دا اصل مقصد حقیقت نوں ابطل توں باہر کرنا اے۔ ایہہ عام لوکاں نوں اصل حقیقت توں آشنا کرواندی تے اوہناں دی عزت ترقی تے وقار داباعث بندی اے۔ ایس دے

نال ای محقق حقیقتاں توں عیاں کر کے معاشرے دا حصہ بناون وچ جتیا رہندا اے۔ ڈاکٹر غلام شبیر رانا صاحب لکھدے نیں پئی:

”خالص تحقیقی نئے زمانے اور نئی صبح و شام کی جستجو پر آمادہ کرتی ہے اس کے ذریعے معلومات کو وسعت ملتی ہے اور علوم و فنون کا دائرہ وسیع تر ہوتا چلا

جاتا ہے۔“

کھوج دی ایس قسم پاروں خالص یاں عام نوعیت دے موضوعاں نوں اکھاں سامنے رکھ کے کسے خاص کچھ دیاں بنیادی حقیقتاں معلوم کیتیاں جاندیاں نیں۔ سچ ایہہ وے کہ ایہہ آکھنا

بے جا نہ ہوے گا کہ بنیادی کھوج اطلاقی کھوج دا پہلا مرحلہ اے۔ بنیادی کھوج توں بناں اطلاقی کھوج دا وجود ہی ممکن نہیں۔

اطلاقی کھوج: (Applied Research)

ایہدے راہیں اڈواڈ مقصداں دا گوڑ لایا جاندا اے تے علم نون عملی طور لاگو کیتا جاندا اے۔ ایہہ کھوج شیواں دی ہیئت تے اوہناں اُتے اثرات داوی جائزہ لیندی اے تاں جے حقیقی تے آفاقی عمل سامنے لیا جائے۔ ایس کھوج راہیں حیاتی دے ہر شعبے دیاں لوڑاں نون مکھ رکھیا جاندا اے۔ ایہہ کھوج کسے شے دے اثبات لئی اوہنوں عملی طور تے پرکھدی اے تاں جے ایہدی روشنی وچ تے کڈھیا جائے عیش درانی لکھدے نیں:

”اس میں تجرباتی طریق کار بھی استعمال میں لایا جاتا ہے۔“

اطلاقی کھوج سماجی پکھاں تے بحث کر کے اوہناں نون معاشرے وچ اُجاگر کردی اے۔ ایہہ کھوج تحقیق دے عملی تے افادی پکھاں نون واضح کر کے منسلکہ شعبے دیاں لوڑاں تھوڑاں پوریاں کرن وچ کارگارا ثابت ہوندی اے۔ ایہد اڈھیر ورتاوا ادب دی نسبت سائنس وچ ہوندا اے۔ ایہہ عملی پرکھ توں بعد نتیجہ کڈھن دی حامل ہوندی اے تے نتیجہ جیساں دا اطلاق کرن لئی وی مددگار ثابت ہوندی اے۔ ایہہ کھوج دو جیاں رائج کھوجاں توں بہت زیادہ رائج العمل اے۔ اطلاقی کھوج سماج تے ادب ہر دو دی کھوج تے اطلاق کرن توں بعد اوہناں دے سماجی پکھ نون رائج کردی اے:

“The goal of applied research is the solution of the problems of the society”.

دو جے پاسے اطلاقی تحقیق مسئلے دا فوری حل لہجہ کے معاشرے دا حصہ بنا دیندی اے۔ ایہدے راہیں معلومات اکٹھیاں کر کے مقصد نون حاصل کیتا جاندا اے تے معاشرے اُتے اوہدے موثر اثرات دی وقوع پذیری دا جائزہ وی لیا جاندا اے۔ ڈاکٹر محمد فاروق اطلاقی تحقیق دی وضاحت کردیاں لکھدے نیں کہ:

”اطلاقی تحقیق کا مقصد انسانی خدمت ہے یہ اپنے عملی تجربات سے علمی نوعیت کے مسائل میں مددگار ثابت ہوتی ہے۔“

اطلاقی تحقیق حقیقتاں نون پرکھ کے سامنے لیاندی تے معاشرے وچ تغیر نون فروغ دیندی تے ادب دے مہاڑ مرتب کردی اے۔ ایہد اجدید ترقی وچ ورتا دو جیاں تحقیقی شاخاں توں ڈھیر ودھتے موثر اے۔ ڈاکٹر غلام شمیم رانا دی رائے ایہہ وے:

”اس تحقیق کا مقصد حقائق کو یک جا کر کے درست انداز فکر اپنانے میں مدد دینا ہے۔“

بنیادی تے اطلاق توں اڈاک قسم ”ایکشن کھوج“ وی اے جیہدا دعویٰ اے کہ بنیادی تے اطلاق کھوج دونوں اکوای نیں کیوں جے بنیادی کھوج راہیں حاصل شدہ نتیجے دا اطلاق اطلاق کھوج راہیں ای ہوندا اے۔ عملی کھوج نوں ایکشن کھوج وی آکھیا جاندا اے۔ کیوں جے ایہدے وچ کسے وی حاصل شدہ نتیجے جیساں دا فوراً اطلاق کردتا جاندا اے۔ کجھ محققاں نے اطلاق کھوج تے ایکشن کھوج نوں دکھو دکھو دسیا اے جیہڑا غلط نظریہ اے۔ ایس کھوج راہیں حقیقی نوعیت دے مسئلیاں داخل وی لہھیا جاندا اے۔ عملی کھوج مشاہدیاں تے وے کیوں جے ایس کھوج و

مقصد دے لحاظ نال کھوج دیاں قسماں: (Types of Research by Aim)

گوہ کیتیاں جا پدا اے کہ مقصد دے لحاظ نال کھوج دیاں دو قسماں نیں۔

1- بلا واسطہ کھوج (Direct Research)

2- بالواسطہ کھوج (Indirect Research)

بلا واسطہ کھوج: (Direct Research) بلا واسطہ کھوج وچ کھوج کارنوں چھان بین تے حقیقتاں لہن لئی آپ سرگرم ہونا پیندا اے یعنی ذاتی کوشش تے کاوش دی بناتے مواد اکٹھا کیتا

جاندا اے ایس طریقے وچ ہر ممکن طریقہ اختیار کیتا جاسکدا اے۔ ایس کھوج وچ کھوج کار آپ اپنے مسئلے بارے حقیقتاں لہہ کے نتیجہ مرتب کرنا ہوندا اے۔

بالواسطہ کھوج: (Indirect Research) بالواسطہ کھوج وچ دو جیاں توں حاصل کیتے گئے مواد تے جانکاری نوں پرکھ کے لا بھ لئی جاندا اے ممکنہ نتیجے کڈھے جاندا اے نیں۔ عیش

درانی لکھدے نیں:

”اس قسم کی کھوج میں دوسروں سے حاصل کردہ مواد اور معلومات کو حقائق کی کسوٹی پر پرکھا جاتا ہے یعنی بالفاظ دیگر اس تحقیق میں مواد اور معلومات پہلے سے

موجود ہوتی ہیں۔“

نوعیت دے لحاظ نال کھوج دیاں قسماں: (Types of Research by Nature)

کھوج اڈواڈ نوعیتاں تے مبنی ہوندا اے۔ ہر نوعیت اپنی دکھ، اہمیت رکھدی اے پر نوعیت دے لحاظ نال کھوج دیاں دو بنیادی قسماں نیں۔

1- مقداری کھوج Quantitative Research

2- معیاری کھوج Qualitative Research

مقداری کھوج: (Quantitative Research) مقداری کھوج کسے وی مسئلے دی مقداری صلاحیت واضح کردی اے؟ ایہدے راہیں شیواں دی مقدار تے ہیئت د مطالعہ کر کے نتیجہ کڈھیا جاندا اے نال ای کجھ حسابی کلیے ورت کے نتیجہ مستند کیتا جاندا اے۔ اوس نتیجوں پرکھ دے اصولاں تے جانچ کے نتیجہ دے مستندیاں غیر مستند ہون د ا فیصلہ وی کیتا جاندا اے۔ مقداری کھوج ظاہری حقیقتاں تے حقیقی شیواں دا آپسی تعلق واضح کردی تے اوہناں دے باہمی اثرات د مطالعہ وی کردی اے۔ تمام اڈواڈ عناصر نوں وضع کر کے اوہناں دی تعریف کیتی جاندی اے۔ مقداری کھوج راہیں نئے نئے نمونیاں راہیں عمومی اصول اُسا رے جان دے نیں۔ ایہدے وچ مواد، مشاہدے، موازنے تے پیمائش راہیں اکٹھا کیتا جاندا اے۔ ایہناں ساریاں دا تجزیہ کر کے نتیجہ کڈھیا جاندا اے۔ مقداری کھوج راہیں شیواں دی بیرونی ماہیت تے مقدار نوں ماپن دا جتن کر کے ایہدے نال ای اوہناں وچ توازن برقرار رکھدی اے۔ ایس تحقیق بارے عطش درانی لکھدے نیں کہ:

”ایس کھوج وچ ایسے حقائق جمع کیے جاتے ہیں جنہیں ہم ناپ تول گن سکیں“۔

مقداری کھوج چھوٹے تے عمومی اصول اسار کے مشاہدیاں تے موازنیاں راہیں ناپ تول کرن توں بعد مواد اکٹھا کردی اے۔ فیر تجزیاتی جائزے توں بعد نتیجہ کڈھیا جاندا اے۔ مقداری کھوج سماج تے جنیاں دے آپسی تعلق رابطیاں تے اصولاں نوں ماپن توں بعد اوہناں دی وقت پاروں حیثیت لئی معیار مقرر تے قائم کردی اے۔

معیاری کھوج: (Qualitative Research) مختلف لوکاں دیاں حرکات اڈواڈ حالتاں وچ خاص ڈھب وچ ہون دیاں نیں کیوں جے اکوای حالت وچ مختلف لوکاں دے حالات مختلف ہوندے نیں۔ ایہد اورتا نفسیاتی تے تعلیمی میدان وچ ورتوں وچ لیا یا جاندا اے۔ ایس تحقیق وچ گل کتھ د موضوع عام طور تے تاریخی، دستاویزی معاملیاں توں وکھ انتقادی تے فلسفیانہ ہوندا اے۔ جہاں نوں کجھ مخصوص اصولاں تے متھیا جاندا اے۔ ایہہ کھوج معیارات دا تعین کردی اے۔ علم دے شعبے وچ ہر طرحاں دی کھوج ورتوں وچ لیائی جاندی اے جہاں وچ نوعیت دے لحاظ نال، طریقے تے عمل دے لحاظ نال یاں موضوع دے اعتبار نال کھوج شامل اے۔ ایہہ کھوج زبان تے ادب دی کھوج وچ وی مستعمل اے۔ ایسے طرحاں پنجابی زبان تے ادب وچ معیاری کھوج راہیں شاعراں، مفکراں، نقاداں تے محققاں دا معیار مرتب کیتا جاسکدا اے۔ عطش درانی لکھدے نیں:

دوسری قسم (معیاری کھوج) میں عام طور پر نظری فلسفیانہ، انتقادی، تاریخی، دستاویز امور زیر بحث لائے جاتے ہیں۔“

معیاری کھوج وچ عنصر یا عنوان دے معیارنوں پرکھیا تے جانچیا جاندا اے۔ اسلم ادیب ایہدے بارے رکھدے نیں:

”یہ وہ تحقیق ہے جس میں مقدار کی بجائے معیار اور حقیقت کی بجائے ماہیت کا مطالعہ کیا جاتا ہے۔“

ایہہ مقداری کھوج دے بالکل الٹ ہوندی اے معیاری کھوج دے نتائج زبان زد عام نہیں ہوندے کیوں جے عام آدمی دے محرکات ویلے تے حالات دے مطابق اک دو جے توں فرق ہوندے نیں ایسے طرح مختلف حالات وچ اڈ واڈ افراد دے رد عمل مختلف ہوندے نیں ایہہ کھوج زیادہ تر نفسیاتی تے فلسفیانہ تحقیق وچ ورتی جاندی اے۔ پنجابی زبان تے ادب وچ ایس تحقیق راہیں مصنفوں تے شاعراں نوں اوہناں دیاں لکھتاں پاروں معیار دے پیمانے تے پرکھیا جاسکدا اے۔ کھوج بھاویں نوعیت دے اعتبار نال ہووے تے بھاویں موضوع دے اعتبار نال، ایہدے اور تار اقدر دے حساب نال ای ہوندا اے۔ کسے عنصر دے معیار دا جائزہ لیندیاں ای عناصر دے معیاری پکھاں توں واپچیا جاندا اے۔ ایہدی بنیاد باطن تے تصور اتے اے۔

موضوع دے اعتبار نال کھوج دیاں قسماں: (Types of Research by Topic)

موضوع دے اعتبار نال تحقیق دیاں چھ قسماں نیں۔

- 1- سائنسی کھوج (Scientific Research)
- 2- سماجی کھوج (Social Research)
- 3- تکنیکی کھوج (Technical Research)
- 4- سندھی/محض علمی کھوج (Academic Research)
- 5- لسانی تے ادبی کھوج (Linguistic/ Literary Research)
- 6- تعلیمی کھوج (Educational Research)

سائنسی کھوج: (Scientific Research) ایہہ سائنس دا اہم ترین شعبہ ہے جہاں پر سائنس دانوں نے کئی نئے کھوجیں کیں۔ سائنسی کھوج دے اجیہ مسئلے یا منصوبے شامل ہوندے نیں جہڑے

سائنس دیاں لوڑاں تھوڑاں نوں پورا کرن لئی بطور موضوع ورتے جاندے نیں۔ ایس کھوج وچ مشاہدیاں تے تجزیہ دا ڈھیر عمل دکل ہوندا ہے۔ سائنسی تحقیق کدی وی اوڈوں تیک قابل عمل نہیں

ہوندی جدوں تیک اوس نوں عملی طور تے سرانجام نہ دتا جائے۔ عیش درانی لکھدے نیں:

”اس میں مشاہدات اور تجربات استعمال کیے جاتے ہیں۔“

عام طور تے اچھے مسئلے جنہاں تے اجتماعی تحقیق لوڑی دی اے اوہناں مسئلیاں تے اداریاں ولوں ایہہ تحقیق کروا کے مسئلیاں یاں منصوبیاں داخل کڈھیا جاند اے۔ ایہہ تجرباتی تے مشاہداتی کھوج نال براہ راست جڑت رکھدی اے۔ کھوج دیاں ایہناں دونہاں قسماں دی مدد توں بناء ایہہ کھوج عمل نہیں کر سکدی۔ بعض اوقات تجربات دے نتیجے مشاہدیاں توں بالکل دکھیاں خلاف وی آسکدے نیں۔ عمومی طور تے منفی نتیجیاں توں بعد فیر مثبت نتیجیاں لئی کوششاں کیتی جاندیاں نیں جہدے وچ کئی واری سالہا سال تحقیقی عمل جاری رہند اے۔ سائنسی کھوج دا طریقہ عمل ادبی تے لسانی کھوج وچ وی رائج العمل ہوسکد اے۔ کیوں جے (Language Science) یعنی زبان دی اک وکھری سائنس اے جیہڑی سائنسی کھوج دی چھتر چھانویں بہتر طریقے نال کم کر سکدی اے۔ ایہدے لئی ادبی مشاہدے تے تجربے کم وچ آؤندے نیں۔ ایس دے نال نال ادبی مشاہدیاں راہیں تجرباتی کھوج بروئے کار لیا جاندی اے۔ سائنسی کھوج کدی وی قابل عمل ہوون بناء قابل قبول نہیں ہوندی۔ اصول تحقیق دے لکھاری لکھدے نیں:

”اس تحقیق کا تعلق علوم کے عملی پہلوؤں سے ہے۔“

سماجی کھوج: (Social Research) معاشرتی کھوج شیواں دی وضاحت کردی اے۔ جس پاروں کھوج معاشرے وچ اپنا مقام بنان تے حیثیت متھن دے قابل ہو جاندی اے۔

کھوج محتاط یا سرگرم تلاش تے ڈونگھی بھالنا داناں اے۔ Nick Moore موجب:

“Social research is an academic activity to explain, analyze and understand a problem and final solution for it, a systematic approach of collecting, organizing and analyzing the information relating to a problem is adopted in a research aim at discovering new facts or verifying old ones to analyze their sequence inter relationship and casual explanation to understand human behaviour”.

کیلی دی رائے موجب ایہ اجیہا عمل اے جہدے وچ کجھ لوگ جُتے رہندے نیں تے کسے نوں انکشاف نوں جنگ وچ مارن یا مرن، مذہب لئی وقف کرن یا خدمت گزاری تے ترجیح دیندے نیں۔ طریق کار دے لحاظ نال کھوج جاسوسی نال مشابہہ دسدی اے جسطراں جاسوس جائے وقوعہ توں ماضی ول سفر کردا جرم بارے حقیقت دا کھوج لاند اے ایسے طرحاں کھوج کاروی ادبی شخصیتاں، دوراں تے مخطوطیاں دے مطالعہ واسطے ماضی ول سفر کر کے درست تے قابل اعتماد حقیقتاں دا تعین کردیاں ہونیاں واپڑیاں حقیقتاں نوں ثابت کردا اے۔ ایس تحقیق راہیں سماجی مسئلیاں دا حل لہسن تے کڈھن دی کوشش کیتی جاندی اے۔ معاشرہ بھائیں کسے وی جغرافیائی خطے نال تعلق رکھدا ہووے۔ اوہدی ترقی، بدھوتری، خوشحالی، تعلیم، تنزل، عروج، روزگار تے بیروزگاری تمام موضوعاں اُتے ایسے طریقے نال کھوج کیتی جاندی اے۔ ایس کھوج نوں عمرانی کھوج وی آکھیا جاند اے۔ سماجی کھوج ادب تے زبان دے کئی پکھاں اتے عمل پیرا ہوسکدی اے کسے شخصیت دا جائزہ مطالعہ احوال، ایس توں اڈ کسے وی زبان دے بولن والیاں یا مطالعے دے رجحاناں بارے ورتوں وچ آندا اے۔ کڈر Kidder لکھدے نیں پئی:

”سماجی تحقیق آپ کی نظر کو وہ وسعت دے سکتی ہے جس کی مدد سے واقعات کے پیچھے کارفرما اسباب کو دیکھا جاسکے اور انفعال کے پیچھے کارفرما معانی و منافع ہم کو سمجھا جاسکے اور اجتماعی سرگرمیوں کے پیچھے کارفرما سماجی تنظیم کا پتا چلایا جاسکے۔“

ایہہ معاشرے دی فلاح تے بہبود دی علمبردار اے۔ انسانیت دے مجموعی، عمومی، بنیادی تے سماجی فلاح و بہبود نال متعلقہ امور دی پرکھ تے کھوج ایسے کھوج راہیں کیتی جاندی اے۔ نال ای سماج دے عمومی رجحاناں توں اڈ دیگر رویاں داوی مطالعہ کیتا جاند اے۔ سماجی ترقی، جدوجہد، خوشحالی تے آندا ایسے کھوج پاروں ممکن ہوندی اے۔ جدتیک سماجی کھوج حصہ نہ پاوے نفسیاتی کھوج اگانہہ پیر نہیں پٹسکدی۔ ایہہ کھوج معاشرے دے معاشی، وسیبی، پچھو کڑ دے نال نال رویاں تے رجحاناں داوی گویڑلاؤندی اے۔ ایہہ کجھ سانگا نفسیات نال وی رلد اے۔ کیوں جے ایہہ لوکاں وچ ہر جی دے رویاں اوہناں دے عوامل تے تربیت دا جائزہ لیتا جاند اے۔ ایہہ کھوج ادب تے زبان دے ہر کچھ تے روشنی پاؤندی اے لسانیات دے شعبے وچ ایس کھوج دی ڈھیر ورتوں کیتی جاندی اے کیوں جے ایہہ لسان دے نال نفسی لسانیات بارے وی گوہ لا کے نتیجے مرتب کرن وچ مدد کردی اے۔ سماجی تے نفسی لسانیات دے ادبی تے ثقافتی نظریاں دے اثرات وی سماجی کھوج راہیں ای منظر عام تے آندے نیں۔ سماجی کھوج سماجی لسانیات تے نفسیاتی لسانیات دی کھوج وچ ورتی جاندی اے۔ سماجی تے نفسی لسانیات تے ادب دے اثرات تے نظریات بھائیں ادبی ہونوں یاں ثقافتی، اوہناں دا جائزہ سماجی کھوج راہیں لیا جاند اے۔

تکنیکی کھوج: (Technical Research) ایس کھوج وچ زیادہ عمل دخل اداریاں نال اے۔ یعنی ایہہ انفرادی گھٹ تے اجتماعی بوہتی کرائی جاندی اے۔ ایہہ اور تارا جدید ترقیاتی، انجینئرنگ تے ٹیکنالوجی دی صنعت تے حرفت واسطے ہوندا اے۔ ایس کھوج راہیں صنعت تے حرفت دی حالت بہتر بناون تے پیداواری صلاحیت دا جائزہ لین لئی مختلف ذریعے لہجے کے تحقیقی کیتی جاندی اے۔ ایس تحقیق بارے عطف درانی آ کھدے نیں کہ:

”عام طور پر یہ بھی ادارہ جاتی تحقیق ہوتی ہے“۔

ایس کھوج دیاں لوڑاں تھوڑاں انجینئرنگ تے ٹیکنالوجی راہیں ہی پوریاں کیتیاں جاندیاں نیں۔ ایس کھوج راہیں صنعتاں دی بحالی، ترقی تے پیداواری صلاحیت ودھا کے مفاد طلب امکانات دا داودا کیتا جاند اے۔ ایسے طرحاں سائنس دی مرہون منت ہوون پاروں ایہہ کھوج تجرباتی طریقیاں دی مدد نال مستقبل دالائحہ عمل مرتب کردی اے۔ جس پاروں ترقی دیاں راہواں دا ودھیرے چھیتی تعین ممکن ہوندا اے۔

سندی/محض علمی کھوج: (Academic Research) علم دی ترویج تے ترقی واسطے کم کرن والی کھوج سندی یا محض علمی کھوج اکھواندی اے ایہہ علم برائے علم عمل کردی اے۔ سندیاں محض علم واسطے حاصل کیتی جاندی اے۔ ایہہ دی تکمیل ہر صورت علم دا حصول اے۔ ایہہ کھوج بوجد محدود اے:

”عموماً اس کی حیثیت وقت یا کام جزوی یا مخصوص ہوتا ہے“۔

ایس تحقیق (کھوج) دا اطلاق وی بہت گھٹ ہوندا اے۔ ادبی، علمی تے تعلیمی اداریاں وچ پڑھیاراں نوں اپنے الاٹ ہوئے استاد نال رل کے کھوج کرنی پیندی اے۔ ایہہ وچ طالب علم دے اندر استناد نظری مطالعہ جدوجہد تے طبع دے حوالے نال عملی وسعت پیدا کردا اے۔ ایہہ مقصد صرف تے صرف ڈگری دا حصول ہوندا اے۔ ایہہ وچ کھوج کار اپنے موضوع دی مقررہ حد توں باہر نہیں جاسکدا ایسے پاروں ایہہ سب توں مختصر کھوج ہوندی اے۔ ایہہ ادارہ وی عام طور تے علمی ادارے دی چار دیواری تیک محدود ہوندا اے۔ بعض اوقات ایس کھوج لئی ویلا، علاقہ، حتیٰ کے تعداد صفہات دا وی پابند کردتا جاند اے۔ ایسے طرحاں کجھ مخصوص تحقیقی اصول قاعدیاں دی پابندی وی لاگو کیتی جاندی جیہڑی ادارے دی تحقیقی پالیسی اکھواندی اے۔ ایس نال ای ایس کھوج راہیں مقالہ پیش کرن لئی مخصوص حد ادا Font Size، مارجن تحقیق دا ڈھنگ وغیرہ متفق نوں پابند رکھدا اے۔

لسانی تے ادبی کھوج: (Linguistic / Literary Research) لسان تے ادب دا چولی دامن داسا تھ اے ایس حوالے نال ایہناں اتے ڈھیر کم ہو چکیا اے، جیہدے نتیجے وچ ادب تے لسان وچ ونوں ون اصطلاحواں رائج ہو چکیاں نیں۔ تحقیقی سیدھاں وچ ویلے دے نال اصلاح وی ہو رہی اے۔ پر خالص تحقیق والے لسانی تے ادبی کھوج نوں کھوج من لئی تیار نہیں حالانکہ ایسے کھوج راہیں جدید لسانیات تے ادب سامنے آؤندے نیں۔ ایہہ کھوج تکنیکی کھوج وانگوں انفرادی سطح تے نہیں سگوں ادارہ جاتی سطح تے کیتی جاندی اے:

”اکثر محققین کے نزدیک تدوین متن اور لسانیاتی تحقیق کو ادبی تحقیق قرار دینا درست نہیں۔ تاہم لسانیاتی تحقیق نے زبانوں کے آغاز و ارتقاء اور لسانی عوامل کو بہت اہمیت دی ہے۔“

ایس کھوج وچ جدید کھوج دیاں سیدھاں توں لا بھ چکن توں کترایا جا رہیا اے۔ حالانکہ جدید تحقیقی اصطلاحواں زبان تے ادب نوں بہتری ول اسارن دے جتن وچ ڈھیر مددگار نیں۔ ایسے طرحاں ایس کھوج راہیں ڈھیر ادبی اصطلاحواں دا وچارو نڈا نڈا رہوون پاروں اڈواڈ اصطلاحواں توں جانکاری ملدی اے۔ ایس طرحاں ادب وچ تحقیق پکھاں دی ابلاغ وی ممکن ہوندی اے۔ جس توں ظاہر ہوندا اے کہ لسانی تے ادبی کھوج لسانیات دے پڑ وچ ڈھیر لوڑی دی اے۔

تعلیمی کھوج: (Educational Research) تعلیمی کھوج تعلیم توں متعلقہ مضمون علم التعليم دے زیر اثر اگا نہہ ودھدی اے ایس کھوج وچ شعبہ تعلیم وچ موجود مسئلے، مسائل تے تعلیم دی بڑھوتری واسطے کیتیاں گئیاں کوششاں بارے کھوج کیتی جاندی اے ایہہ کھوج علمی تے سندی کھوج توں بالکل فرق ہوندی اے ایہدے وچ براہ راست طالب علماں، استاداں، تعلیمی اداریاں، نظام تعلیم بارے کھوج دا عمل بروئے کار لیا جاند اے۔ مختلف معیارات تے ہدف رکھ کے کھوج دا عمل مکمل کیتا جاند اے۔ جتھے لوڑ پوڑے او تھے مواد دے حصول لئی شماریا تے ریاضیاتی فارمولیاں نوں ورتوں وچ لیا کے مختلف معیاری خاکیاں تے ٹیسٹ وی کیتا جاند اے۔ ایہہ کھوج ادارہ جاتی سطح تے ڈھیر تے انفرادی سطح تے کھٹ کیتی جاندی اے البتہ اداریاں نال منسلک انفرادی قوت ہمہ وقت ایس کھوج وچ مصروف رہندے نیں۔ ایہہ کھوج ملکی تے بین الاقوامی سطح تے تعلیم دے فروغ واسطے بروئے کار لیا جاندی اے۔ ایس کھوج دی وڈی خوبی ایہہ وے کہ ایس دے نتیجے جیاں اُتے عمل درآمدی کروایا جاند اے۔ ایس کھوج راہیں تعلیمی مسئلے مسائل کھوجے جاندے نیں جیہڑے اڈواڈ تحقیقی منصوبیاں انفرادی تے اجتماعی کھوج کاریاں توں بعد سرانجام دتے جاندے نیں۔ تدریسی طریقے وی تعلیمی کھوج دا حصہ ہوندے نیں۔ جس طرحاں پنجابی ناول دی تدریس ڈرامے دے مطالعاتی پکھ راہیں کیتی جاسکدی اے۔ پنجابی زبان و ادب تے نویاں پرانیاں صنفاں نوں سمجھن دا ودھیر موقع فراہم کردی اے:

”زبان و ادب کے حوالے سے اس کی تدریس، نصاب اور تعلیمی نظام میں اس کے حصے، زبان کے طلبہ کی مشکلات اور تدریسی طریقوں کو اس کا موضوع بنایا جاسکتا ہے۔“

ایس تحقیق دانوری ظاہری یا عملی فائدہ بھاویں نظر نہیں آؤندا البتہ ایہدے علمی فائدہ ضرور دکھالی دیندا اے۔